

DANTEOVA BOŽANSTVENA KOMEDIJA – PUTOPIS OD ZBILJE PREKO POEZIJE I FILOZOFIJE DO NADULJUĐENJA

I.

O Danteovu remek-djelu *Božanstvena komedija* ispisane su tijekom 19. i 20. stoljeća cijele biblioteke. Nema talijanista danteologa ili pisca u svjetskim razmjerima, a tako i među Hrvatima, koji nije našao poticaja u spjevu velikoga Firentinca i objavio u njegovu čast, nadahnut bilo njegovom cjelinom bilo pojedinima pjevanjima, epizodama ili likovima, kakav tekst, esej ili pjesmu. Iscrpne i vrsne studije Frana Čale i Mate Zorića, najprije *Uvod u Dantea* u prvoj knjizi Danteovih *Djela* (Zagreb, 1976), a zatim *Dante u hrvatskoj književnosti*, koja je iste godine objavljena u drugoj knjizi Danteovih *Djela*, kao pogovor *Božanstvenoj komediji*, pokazuju i sintetiziraju s jedne strane visoke domete hrvatske danteologije, a s druge pak iznimno obilnu prijevodnu i kritičku recepciju kod Hrvata, ali i sve bogatstvo izravnih i neizravnih referencija i reminiscencija koje nalazimo u djelima hrvatskih pisaca od Marka Marulića, Šiška Menčetića i Džore Držića, Nikše Ranjine, Dominika Zlatarića i Nikole Dimitrovića, Nikole Nalješkovića, Petra Zoranića i Jurja Barakovića, Mavra Vetranovića, Jerolima Kavanjanina i Andrije Kačića Miošića, sve do Nazora, Matoša i Ujevića, Krleže, Šegedina i Marinkovića, ali i niza suvremenih hrvatskih pjesnika. Veliki umovi i pjesnici svjetskoga glasa, poput Eliota, Montalea i Ungarettija, Borgesa, Mandeljštama i Claudela, Pounda, Saint-Johna Persea ili Gombrowicza, Sabatiera, Guardinija i Maritaina, Papinija, Guénona ili Balthasara, znali su Danteu posvetiti svoja osobna razmatranja u vidu pjesme, eseja ili knjige. Mi u Hrvatskoj, koliko god se možemo ponositi brojnim i vrijednim prevodilačkim pokušajima, prijevodima i prepjevima, među kojima se najčešće spominju kongenijalni Kombolov prepjev cijele *Komedije* i Nazorov prepjev *Pakla*, a njihovim se prepjevima pridružuju i prepjevi Mirka Tomasovića i Mate Marasa, takvih tekstova nemamo. Dante je u hrvatskoj književnosti, kako to strogo ističe Marko Grčić, „ili učena tema srednjovjekovnoga muzeja ili vrelo slučajnih reminiscencija u poeziji i prozi“, ali izostaju tekstovi istančanih osobnih promišljanja. Možda jednoga dana u nas osvane i takav esej ili knjiga.

Prvo pitanje koje se nameće u susretu s Danteovom *Božanstvenom komedijom* jest: jesu li Firentinčevo remek-djelo i čitava njegova struktura današnjemu čovjeku nešto strano i nedokučivo, ili ih, unatoč svim poteškoćama na koje se u njegovu razumijevanju nailazi, današnji čovjek ipak može proniknuti? Odnosno može li čitanje Danteove *Komedije* u današnjem čitatelju izazvati kakvu iznimnu senzaciju, *iznenađenje*, začudnost? Svjestan sam da su razlike između našega i njegova duha goleme, gotovo nepremostive, da su razrokosti njegova i našega svijeta gotovo nepomirljive, da su nesklapnosti našega vremena u nesagledivoj suprotnosti s Danteovim objektivno i racionalno postavljenim i uređenim svijetom koji ima svoje čvrsto uporište u Utjelovljenoj Riječi, u Trojedinom Bogu, dok današnji čovjek postupno gubi svako uporište u rasutosti svoga života i relativizaciji svih vrijednosti. Svjestan sam da je naša današnja kultura raspršena, relativna, subjektivna i iracionalna te da teško može pojmiti „taj najveći primjer objektivizma i racionalizma“, kako ga naziva Eugenio Montale, jer „kao usredotočen pjesnik Dante ne može pružati obrasce svijetu koji se nepovratno udaljava od svoga središta“. Pa ipak, unatoč svim tim teškoćama, u Danteovoj *Božanstvenoj komediji* mogu se naći snažni poticaji za uživanje u njegovoj poeziji, ali i u samim porukama njegova humanizma i naduljudjenja, čovjekova pobožanstvenjenja, koje su usmjerene prema punini čovjekova života u njegovu vremenitu trajanju, u povijesti, te u porukama njegova transhumanizma, koje su okrenute i otvorene prema punini čovjekova života u transcenciji, u vječnosti.

II.

Danteova poezija *Božanstvene komedije*, koja zahvaća goleme raspone, od paklenih krugova do rajskih nebeskih sfera, koja otkriva, suprotstavlja i prokazuje najjače ljudske osjećaje, strasti i žudnje, od mržnje do ljubavi, od beznađa do nade, od neizmjerne tuge do radosne vedrine, današnjem izranjenom i izgubljenom čovjeku, čovjeku lišenu svake sigurnosti i duboko uronjenu u egoizam i besmisleno zadovoljavanje vlastitih prohtjeva, signalizira drugi i drukčiji put od puta na koji je suvremeni čovjek zabasao, od puta „mračne šume“ grijeha, zlih namisli i opačina, u koji je nesmotreno zašao i koji razgrađuje i poništava njegovo dostojanstvo; naznačuje ili daje naslutiti put kojim bi ne samo čovjek Danteova vremena nego i suvremeni čovjek mogao dosegnuti puninu svoga čovještva. Neće u tome pomoći isključivo iscrpne analize i op-

širni komentari Firentinčeva velespjeva; istina, olakšat će razumijevanje povijesnih, društvenih, političkih, filozofskih, teoloških, duhovnih i kulturnih silnica i okolnosti, no više bi trebalo pomoći strpljivo i sabrano oslušivanje riječi i poezije velikoga pjesnika koja izvire iz Utjelovljene Riječi, one Riječi koju nalazimo na početku Ivanova evanđelja, koja je Kristovim utjelovljenjem poprimila ljudsku put, ljudsko tijelo i ljudsko srce, i iz poruke koju je Dante svojim putopisom, putovanjem duhovnom stazom kroz tri prekogrobna kraljevstva, tri čovjekova egzistencijalna stanja, uputio ljudima svoga i svakoga vremena, poruke koja je i za naše vrijeme aktualna, živa i iznimno poticajna. Jer Danteova je poezija kao izvor duhovnoga preobila univerzalna i uz njegovo savršeno pjesničko umijeće sadrži sve što je znalo njegovo vrijeme, sve što je u svome znanju i iskustvu znao i mogao kondenzirati europski srednjovjekovni čovjek, cijelu dotadašnju pisanu povijest čovječanstva. *Božanstvena komedija* nije samo poezija, ona je i dokument cijele civilizacije tadašnjega zapadnog svijeta. U svojoj *Komediji* Dante je izgradio svijet od božanskih i ljudskih istina, od velikih strasti i okrutnih nasilja, obuhvativši nebo i zemlju, ljudska djela i nedjela i Božja otajstva, vrijeme i vječnost, svoje osobno iskustvo i povijesno pamćenje. Dante, prema Eliotovim riječima, očituje sveobuhvatnu univerzalnost, onakvu kakva je u punoj mjeri prisutna u njegovu srednjovjekovnom duhu i njegovoj *Komediji*.

Uobličivši strukturu svoje umjetnine najvećim dijelom na autobiografskim činjenicama i stvarnim, za svoje doba, suvremenim živim likovima i zbivanjima, ali i na fiktivnim, književnim likovima i događajima, na dotadašnjem ukupnom ljudskom iskustvu te na čitanjima grčkih, rimskih i kršćanskih filozofa, teologa, književnih klasika, povjesničara, kroničara i *Biblije*, Dante promatra i pamti, pripovijeda i prenosi vizije, uranjajući u tajne prekogrobnoga života i zagonetke čovjekove egzistencije i vječnoga pitanja o svrsi čovjekova postojanja i poslanja. Cijela onodobna poznata zbilja, cijela dotadašnja povijest s mitologijom i biblijskim tekstovima sublimirana je u njegovoj poeziji i filozofiji, a kao pjesnik kršćanin snagom veličanstvene pjesničke fantazije i uzvišenog poslanja namire potomstvu profetsku poruku spasenja koja svoj vrhunac doživljava u *Raju* kao vječnom stanju blaženstva do kojega čovjek dolazi, ne odričući se svoje aktivne i angažirane uloge u ovome svijetu, po milosti Onoga koji jest, i po vlastitoj raspoloživosti i otvorenosti svim izazovima vremena, kreposnom životu i ljubavi, transhumanizacijom, naduljudenjem,

milosnim premašenjem mogućnosti ljudske naravi, prema riječima svetoga Tome Akvinskoga: *Gratia supponit naturam, non destruit, sed perficit eam* – „Milost pretpostavlja narav, ne potire je, nego usavršava“. Čovjek naime traži smisao svoga života izvan ili onkraj samoga sebe, čezne za onom radošću i ispunjenjem koje još ovdje, na zemlji, u svojem vremenitom životu nema u potpunosti, ali kojima se nada u transcendenciji, ne po svojoj vlastitoj moći i po svojim silama, nego vjeruje i ufa se da će u toj transcendenciji, u perspektivi Krista i Njegovih obećanja, do kraja ispuniti svoju čežnju i težnju za ljubavlju i u Bogu naći svoje smirenje.

Dante u poemi često govori o svojem poslanju koje mu je povjerio Bog, dopuštivši mu da iskusi život u trima prekogrobnim kraljevstvima, o posljedicama grijeha, o čišćenju i blaženom ispunjenju duša kao putu spasenja vlastite duše i čitavoga čovječanstva. Dante i njegov život paradigma su ljudskoga stanja koje se postupno otkriva kroz putovanje do krajnjeg cilja, do blažene vizije Ljubavi i zajedništva u Bogu. Na brdu Zemaljskoga raja, nakon što je prošao kroz sve krugove Čistilišta i postigao svoje očišćenje, Beatrice ga nuka da promisli o simbolima kola koja predstavljaju Crkvu, pozvavši ga da, kad se vrati na zemlju, piše o svemu onome što je vidio: „Stoga u korist svijeta koji zlo živi, / upri sad oči u kola, i kad se vratiš onamo, / napiši ono što si vidio“ (*Čist.*, XXXII, 103–105). U *Raju* mu pak sveti Petar potvrđuje sveto poslanje: „A ti, sine, ti ćeš se zbog smrtnog tereta / još vratiti dolje, otvori usta / i nemoj kriti ono što ti ja ne skrivam“ (*Raj*, XXVII, 64–66). Dante, sastavljajući svoju *Komediju*, žarko želi biti glasnikom istine, nade i pravde te, na temelju svoga gorkog iskustva mučnoga i prognaničkog života, velikoga akumuliranog znanja i visokih etičkih, moralnih i religioznih načela, upozoriti svakog čovjeka i cijeli ljudski rod kako izbjeći zamke raznih bogova ovoga svijeta i naći svoj mir, svoju katarzu i svoje ispunjenje u blaženom zrenju i motrenju Boga.

Koliko su autobiografske činjenice utkane u pjesničku strukturu *Božanstvene komedije*, jasno pokazuju mnoga mjesta motivsko-tematski preuzeta i prepjevana iz njegovih manjih djela, iz svojevrzne pjesničke autobiografije *Novi život*, iz rasprave *Gozba*, iz djela *O umijeću govorenja na pučkom jeziku* i *Monarhije*. Tako primjerice u *Gozbi* (I, III) osvrćući se na svoja trpljenja i muke progonstva i siromaštva piše, a to će dakako velikim dijelom odrediti cijelu njegovu svetu poemu: „Ali, bijaše volja građana prelijepa i preglasovite kćeri Rima, Firenze, da me iz njezinih milih njedara – u kojima se rodih i othra-

nih sve do vrhunca svojega života, i u kojima, s mirom njihovim, svim srcem želim odmoriti umorni svoj duh i dotrajati doba koje mi je suđeno – izbace i natjeraju me da lutam kroz gotovo sve krajeve kuda se ovaj jezik prostire, a po kojima gotovo proseći hodijah, pokazujući protiv svoje volje ranu što mi je sudba zadade, ranu za koju ljudi često pripisuju krivnju ranjeniku. Doista, bio sam brod bez jedara i bez kormila, k različitim lukama i ušćima i hridinama nošen hladnim vjetrom što ga bolna bijeda nosi; i pojavio sam se pred očima mnogih, koji me možda zbog neke fame zamišljahu drukčijim, pa se u njihovim očima srozala ne samo moja osoba, nego se umanjila i vrijednost svakoga mog djela, kako onoga već stvorenog tako i onoga koje je istom trebalo stvoriti.“ To će primjerice u XVII. pjevanju *Raja* izreći kao proročanstvo njegov predak Cacciaguida: „Ostavit ćeš sve što ti je bilo / najdraže; i to će biti ona strelica / koju luk progonstva najprije odapinje. / Iskusit ćeš kako zna biti slan / tuđi kruh i kako tvrd put / kad treba silaziti i penjati se tuđim stubama“ (55–60). U mnogo navrata pršti iz njega gnjev zbog progona, nemilice tuče po svojim progoniteljima i krivcima za taj progon, ali s druge se strane mučno sjetno, nostalgično a posve lirski prisjeća sretnih dana koje je proveo u svojem zavičaju, u svojem gradu, u svojoj Firenci, nadajući se da će na kraju životnoga puta naći svoj mir i spokojno počivalište u rodnome gradu kao ovjenčani, slavni i uzvišeni pjesnik. Više puta vraća se i svojim mladenačkim stihovima i rimama, svojoj božanskoj gospi, svojoj Beatrice, poslije čije smrti naglo gubi tlo pod nogama, upada u životnu krizu, unutaranju izgubljenost, koja ga je čitavog protresla i zahvatila svojim nemilosrdnim kovitlacem mraka i tame kojih se sâm, vlastitim snagama, nije mogao osloboditi.

Nema istinske poezije koju ne potiče kakva stvarna činjenica, jer poezija ne može biti izmišljotina, puko izmišljanje ili kakav *deus ex machina*. Svaka istinska poezija duboko je motivirana i prodahnuta stvarnim doživljajima i događajima, pa tako i Danteova; u tim stvarnim i doživljajima i događajima, u slikama povijesti, mora se prepoznati, mora proći tim mučnim putom kroz cijelo postojanje, suočiti se sa svim svojim slabostima, grijesima i pogrešnim izborima da bi nadmašio svoje ljudsko, došao do svoje krajnje svrhe i smirio svoje žudnje i želje, svoju volju uskladio s voljom Onoga koji jest, prema Piccardinim riječima iz III. pjevanja *Raja*: „U njegovoj volji naš je mir“ (85), ili prema riječima koje je pri navještenju Gospodinova rođenja izgovorila Marija: „Neka mi bude po Tvojoj riječi.“ I kad obrađuje koju od teoloških tema

ili koji filozofski problem, nisu posrijedi nikakvi izmišljaji, nego opet doživljene i proumljene teološke ili filozofske misli njegovih velikih prethodnika, od Aristotela do Platona, od Averroesa do Alberta Velikoga, od Augustina do Tome Akvinskoga, od Sigeru do Boetija, do sv. Franje, sv. Dominika i sv. Bonaventure.

III.

Danteov prekogrobni trodijelni putopis *Commedia* nije šiknuo ni iz čega i nije nastao u kakvu zrakopraznom prostoru, a na narodnom jeziku, razumljivom i puku i učenu čovjeku. Imao je svoje uzore u *Bibliji*, primjerice u Knjizi proroka Daniela i Ivanovu Otkrivenju, Ciceronovoj priči *Scipionov san*, zapravo Ciceronovoj raspravi *O državi*, priči koja je u cijelosti sačuvana u komentarima rimskoga gramatičara Makrobija iz prve polovice 5. stoljeća, *Tnugdalovoj viziji*, *Plovidbi sv. Bernarda* i drugim tekstovima i spjevovima koji su obilježili srednjovjekovnu književnu tradiciju vizija. No osobitu su ulogu imale Homerova *Odiseja*, njezin glavni junak i njegovo putovanje u carstvo smrti, Had, i Vergilijeva *Eneida*, odnosno njezina epizoda o Enejinu silasku u podzemni svijet, te Ovidijeve *Metamorfoze*. Dakle nastao je na dotadašnjoj tradiciji sličnih prekogrobnih putovanja kojima je glavni sadržaj, prema kršćanskom vjerovanju, stanje duše poslije smrti, a svrha izbavljenje ljudskih duša iz stanja bijede, odnosno grijeha, i privođenje u stanje sreće i blaženosti, to jest božanske milosti, odnosno, kako to Dante, „Firentinac po rođenju, ali ne i po običajima“, tumači u *Poslanici Cangrandeu della Scali*, svojemu veronskom dobročinitelju, na čijem je dvoru, najvjerojatnije oko 1316, našao zaštitu i utočište: *removeo viventes in hac vita de statu miseriae et perducere ad statum felicitatis*. Ukratko: „svrha je i cjeline i dijela izbaviti žive u ovome životu iz stanja bijede i privesti ih u stanje sreće“. Papa Pavao VI. će to u svojem apostolskom pismu *Altissimi cantus* izreći sljedećim riječima: „Cilj *Božanstvene komedije* ponajprije je praktičan i preobražavajući. Ne predstavlja se samo kao poetski lijepa i moralno dobra nego je i sposobna korjenito promijeniti čovjeka i voditi ga od neurednosti k mudrosti, od grijeha k svetosti, od bijede k sreći, od zastrašujuće kontemplacije pakla do one blažene raja.“

Dakako, izvorima koji su Danteu poslužili u tkanju njegove poeme treba pridodati i Pavlovo svjedočenje iz Druge poslanice Korinćanima (12, 2) u kojem

Apostol govori o putovanju do „trećeg neba“: „Znam čovjeka u Kristu: prije četrnaest godina – da li u tijelu, ne znam; da li izvan tijela, ne znam, Bog zna – taj je bio ponesen do trećeg neba. I znam da je taj čovjek – da li u tijelu, da li izvan tijela, ne znam, Bog zna – bio ponesen u raj i čuo neizrecive riječi, kojih čovjek ne smije govoriti.“ Sveti Luka u Djelima apostolskim svjedoči o Pavlovu obraćenju, Ananijinu rukopolaganju i Pavlovu ozdravljenju/progledanju, što Dante, uz mnoge druge događaje iz Novoga i Staroga zavjeta, pjesnički ugrađuje u svoj spjev.

Iako je teško, gotovo nemoguće, rekonstruirati nastanak Danteova remek-djela, zamisao je po svoj prilici niknula još za njegovih mladih dana, neposredno poslije smrti njegove ljubljene gospe Beatrice, na tragu oponašanja onih misterija duše, onih „komedija duše“, onih vizija drugoga svijeta, kakve su, poput prikazanja, vizija, legenda i alegorija na narodnom jeziku, već postojale i bile uvelike raširene, primjerice *Allegoria dell'anima* (*Alegorija duše*), *Introduzione alle virtù* (*Uvođenje u vrline*), *Commedia dell'anima* (*Komedija duše*) s jedne strane, i početne želje da ovjekovječi, angelizira i proslavi svojju Beatrice, kako je to na kraju svoga mladenačkog djela *Novi život* najavio. Dakako, te je prve impulse pratila pjesnikova želja da se na narodnom jeziku obrati običnom, jednostavnom i priprostom puku koji će njegov spjev shvatiti u doslovnom smislu, ali i učenim, upućenim i visoko naobraženim ljudima koji će tražiti dublji smisao. S vremenom Dante, prognan iz svoje Firence, kasnije u odsutnosti i osuđen na smrt, doživljava vrlo tjeskobne trenutke izgnanika, osjetivši sve, kako rekosmo, kobne posljedice dramatičnoga sukoba sa svijetom, politikama i političkim sukobima u kojima je on, držeći se Isusovih evanđeoskih riječi, čvrsto držao stranu stroge odijeljenosti Crkve od Carstva, crkvene od svjetovne vlasti, pasterala od mača, znajući koliko sljubljenost, po njegovu mišljenju, tih dviju od Boga danih vlasti, šteti promicanju Božjega spasenjskog nauma i stvaranju skladnih društvenih odnosa i promicanju mira i tolerancije među ljudima koju će jamčiti visoko moralni i kreposni vladar. Sve je to proizvelo njegovu duboku tjeskobu, naprtilo na njegova leđa težak teret nemira i dovelo do razdiranja u njegovoj svijesti i savjesti. Iz nove egzistencijalne situacije, kao čovjek iznimno naobražen, gorkih iskustava i goleme moralne snage, poduzima veliku zadaću ne bi li ispunio božansko poslanje u vidu sveopće proročanske poruke kojom će čovječanstvu objaviti i pokazati put prema ostvarenju sretnoga, skladnog i mirnog zemaljskog života kao

preduvjetu vječnoga blaženog života. To više ne može i neće biti samo jednostavno putovanje duše, koja je iz Božjih ruku izišla čista, koja se na zemlji bori protiv puti, tjelesnih požuda i Sotone i odnosi pobjedu zahvaljujući Božjoj milosti, putovanje duše u ona tri stanja što ih *Allegoria dell'anima* naziva Ljudskost, Očišćenje i Preporod, i koja odgovaraju trima svjetovima, svijetu *Pakla*, *Čistilišta* i *Raja*; to će postati čvrsta struktura unutar koje je prikazana ljudskost u svoj svojoj bestijalnosti, u svoj svojoj čežnji za pročišćenjem i svoj svojoj žudnji za pobožanstvenjenjem, kao „potpuna skala *dubina* i *visina* ljudske emocije“, od mržnje, zavisti, očaja, osvete, raznih nijansi patnje i stupnjeva izopačenosti, preko radosno prihvaćenih okajavanja i čišćenja duše i srca od raznih opačina, do svjetla, vedrine i različitih stupnjeva blaženstava rajskih sfera po kojima je sâm pjesnik nazvao svoje djelo „svetim spjevom“, kao skala iskustava, doživljaja i osjećaja, kako reče Eliot, koju nije izrazio nijedan drugi pjesnik. Danteova *Komedija* sjajno prikazuje tri temeljna stanja ljudske egzistencije u zagrobnom životu: vječno prokletstvo u kraljevstvu pūti, *Paklu*, kad svaka uspomena iz dovršenoga zemaljskog života povećava učinke patnje; privremenu muku čišćenja u kraljevstvu duha, *Čistilištu*, u kojem se duša oslobađa bremena zla i pročišćuje; blaženstvo kraljevstva Božjega, *Raja*, gdje se novo stanje sve više kristalizira u kontemplaciji, zrenju vječne Ljubavi, motrenju Trojedinoga Boga. *Pakao je*, „*turobna pjesma mira zauvijek izgubljenog*“, dakle, kao stanje, sjedište tijela i grijeha. „Tu zemnost“ – piše De Sanctis – „nije samo uspomena, ona je i prisutna; kazna ne izmjenjuje karakter i strast; grijeh i zemnost nastavljaju se i na drugome svijetu i uključuju se u tim dušama koje se nisu kadre kajati: vječan grijeh, vječna kazna.“ U *Čistilištu*, „*blagoj pjesmi nadanog mira*“, *opet se pojavljuje svjetlo, svjetlo intelekta, duh: grijeh je mučna uspomena i pokajnik je nastoji udaljiti od sebe; duh se svojevoljno oslobađa tjelesnoga i željno iščekuje spasenje, ulazak u Raj. U Raju, „slavodobitnoj pobjedničkoj pjesmi vječnog i potpuno zadobivenog mira*“, sve postaje svjetlost, čista, kristalno čista svjetlost, u Empireju vatra. Dakle u Danteovu *Paklu*, *Čistilištu* i *Raju*, kao svojevrsnim stanjima ljudske egzistencije, pjesnik očituje univerzalni napor čovjeka da premosti „stvarni“, grešni, zemaljski pakao, i da, „ostavljajući ovo more jada“, očišćenjem postane „čist i za uzlet spreman među zvijezde“. Danteova sveobuhvatna vizija *Božanstvene komedije*, koju mnogi prisposodbljuju veličanstvenoj gotičkoj katedrali što sadrži umjetničku preobrazbu i artikulaciju cjelokupnoga dotadašnjeg i suvremenog znanja i iskustva, konkretizira se i dovršava u svim manifestacija-

ma života; ona je, riječju, univerzalni, umjetnički realiziran svijet srednjega vijeka tadašnje Europe. U spjevu nije ispričan samo životopis firentinskoga prognanika u izričitoj kronologiji događaja nego i univerzalna povijest koju je spoznao i prepoznao, koja se beskrajno širi u svijetu religiozne poezije i često podudara s Ovidijevim *Metamorfozama*, Vergilijevom *Eneidom* i *Biblijom*. Sâm Dante, kao glavni lik *Božanstvene komedije*, i njegov život postaju alegorija grešnoga ljudskog stanja, primjer putovanja i uzor nastojanja cijeloga čovječanstva, koje se, od „mračne šume“, grijeha, poroka i zabluda, potpune izgubljenosti, nastoji dovinuti do sreće zemaljskoga života i postignuća svoje konačne svrhe u zajedništvu s Bogom u blaženoj kontemplaciji u vječnosti.

Komediju je započeo pisati vjerojatno 1306. ili 1307, u prvim godinama prognostva, iako ima i drugih razmišljanja, ali ne i čvrstih dokaza, da su možda prva pjevanja nastala i prije 1300, a završio ju je malo prije smrti. *Pakao* dovršava do 1309, *Čistilište* negdje do 1316, a *Raj* između 1316. i 1321. Nazvao ju je „*komedijom*“ jer se tako u srednjovjekovnoj poetici običavalo nazivati književno pripovjedačko djelo u stihu koje nije pisano uzvišenim stilom, koje započinje tužno, prikazivanjem stanja ljudskoga roda u *Paklu*, a završava sretno, opisom *Raja*, uživanjem izabranih blaženika u zajedničkom pjevanju himana, plesu i veselju, vječnoj gozbi i zajedništvu s Bogom. Cijeli spjev ima tri dijela, od kojih svaki, osim *Pakla* (koji ima i uvodno pjevanje), ima 33 pjevanja. Posrijedi je dakle spjev sastavljen od sto pjevanja. U mistici brojeva, koja je u srednjemu vijeku mnogo značila, broj 100 simbolizirao je savršenstvo. Cijeli spjev prožima savršeni broj 3 sa svojim umnošcima, koji označuje Sveto Trojstvo, Trojedinoga Boga: zato i jesu tri dijela spjeva, 33 pjevanja ispjevana trostisima (tercinama) s po tri jedanaesterca s ulančanim rimama. Pridjev „božanstvena“ potječe već iz 14. stoljeća, neki ga pripisuju Boccacciu, a prvi put pojavljuje se u mletačkom izdanju *Komedije* iz 1555. Tim je atributom spjevu pridodan drukčiji, novi i pravi smisao, onakav, zapravo, kakav je sâm pjesnik želio u svojoj imaginaciji i viziji zagrobnoga života u skladu s ptolemejskom slikom svijeta i aristotelovsko-kršćanskom interpretacijom, prije svih Aristotela i Tome Akvinskoga, predati ljudskom rodu kao putokaz za njegovo spasenje.

Pakao je zamislio u obliku lijevka koji se postupno, već prema težini grijeha i muka, sužava, a podijeljen je na devet koncentričnih krugova, gdje je s neba u posljednjoj, četvrtoj zoni, *Judini* (Giudecci), u samu dnu zabijen, strovaljen

s neba Lucifer, pobunjeni anđeo, stvarajući tako pakleni ponor koji dopire do središta Zemlje. Povukavši se pred tako velikom silinom nastale provalije, Zemlja je na južnoj polutki, posred oceana, učinila visoku planinu koja se po svojem položaju nalazi na suprotnom kraju od Jeruzalema (koji je u sredini sjeverne polutke). *Čistilište* je dakle zamislio kao visoku planinu, otok okružen oceanom, u devet dijelova, s Predčistilištem i na vrhu sa Zemaljskim rajem. Oko Zemljine kugle kruži devet neba, a iznad njih nalazi se nepomičan i beskonačan Empirej, u kojem se nalazi Bog, Božje mjesto.

IV.

Danteovo sedmodnevno putovanje započinje „na pola puta“ njegova života, u njegovoj trideset i petoj godini, 1300, godine crkvenog jubileja, u „mračnoj šumi“, u stanju posvemašnje smetenosti, izgubljenosti i tjeskobe, što je zapravo alegorija čovjekova grešnog stanja, čovjekove duboke unutarnje duhovne krize i otuđenosti od Boga. Put započinje u zoru 24. ožujka ili 7. travnja, a završava u *Empireju* u ponoć 31. ožujka ili 14. travnja. Dante se pokušava sâm izbaviti i popeti na brdo što ga obasjava sunce, alegorija duhovnog spasenja, pokušava naći svoj smisao života, ali ga u tome priječe tri zvijeri, pantera, lav i vučica, alegorije požude, oholosti i lakomosti, „tri demona zla“. Tada se pojavljuje Vergilije, alegorija razuma, njegov pjesnički uzor, i upozorava ga da sâm ne može stići do vrha brijega, do Boga, do Beatrice i do vlastitoga spasenja. Navješćuje i Hrta, spasitelja i moralnog obnovitelja talijanskoga društva, koji će protjerati zvijeri u Pakao. Navještaj *Veltra* („Hrta“) bio je i ostao mnogim komentatorima pravom zagonetkom: „On neće žudjeti za zemljom i zlatom, / nego za mudrošću, ljubavlju i vrlinom, / a bit će rođen između pusta i pusta. / On će biti spas one ponižene Italije / za koju su umrli djevica Kamila, / Eurijal, Turno i Nil.“ (102–108). Što se različitih tumačenja tiče, najbližim mi se čini Papinijevo: riječ je naime o Božjem upletanju u trećoj božanskoj osobi, Duhu Svetomu. U kršćanskoj simbolici Krist je primjerice znao biti prikazan kao riba, janje, zmija, lav, a Dante ga je nazvao nesitom, pelikanom, ali i grifonom. Tako ovdje rabi riječ *veltro* („hrt“) koji je neprijatelj zvijeri i spasitelja. Prema proročanstvu spiritualca Gioacchina iz Fiorea o skorašnjem kraljevstvu Duha Svetoga koje je u Danteovu vremenu bilo poznato kao Vječno Evanđelje – izraz potječe iz Ivanova Otkrivenja u trenucima kad anđeli navješćuju čas Posljednjeg suda – kako tumači Papini, oslanjajući se i na

komentare Nikole Tommasea, *Vangelo Eterno* u sebi krije „savršeno poredano šest slova koja tvore riječ *Veltro* (‘Hrt’): *VangElo eTeRnO*“, koji će biti „neprijatelj bogatstva, obnovitelj evanđeoske siromaštine“. Italija je metonimija Rima, sjedišta univerzalne Crkve, a što se Vergilijevih spomenutih junaka iz *Eneide* tiče, riječ je o prikrivenom figurativnom značenju, o mučenicima koji su slavno ugradili svoj život u temelje kršćanstva. Božansko značenje riječi *veltro* („hrt“) potvrđuje i posljednja tercina u kojoj je o njemu riječ: „On će je loviti po svakom gradu, / dok je opet ne odagna u Pakao, / odakle ju je isprava izvukla zavist.“ (109–111), odnosno Sotona, đavao, koji se suprotstavlja *prvoj ljubavi*, Bogu. Hrt će protjerati iz svake zemlje vučicu ili požudu dok ne bude konačno vraćena u Pakao odakle ju je izbavila prva đavlova zavist zbog sreće praroditelja u Zemaljskom vrtu, Edenu.

Dante će najprije morati proći kroz Pakao preko brda Čistilišta i kroz niz nebeskih sfera kako bi mogao u potpunosti spoznati povijest i život ljudskoga roda i samoga sebe, i to onako kako ih ocjenjuje, prosuđuje i određuje Bog. Vergilije mu dolazi upomoć na poticaj Beatrice (II, 52–75), koja s nebeskih sfera silazi u Pakao, ali ne po svojoj osobnoj želji jer ga je ljubila, nego je šalje Lucija, djevica i mučenica, koju je Dante iznimno štovao i smatrao oličenjem milosti (II, 97–102); no ni ona ne dolazi sama, nju šalje „plemenita gospa“, Blažena Djevica Marija, posrednica i zagovornica, jer Marija posreduje i pomaže u svim ljudskim potrebama i snagom svoga zagovora može ublažiti „strogu osudu“ vječne pravde (II, 94–99). Pokrenuo se čitav niz pomoćnih ruku da potakne, usmjeri i pokrene samoga Dantea da se prihvati „mučnoga i divljeg puta“ kojim će ga kroz Pakao, sve do samoga dna grijeha, i kroz Čistilište, do vatrenog zida, voditi Vergilije, a kroz Raj, sve do Empireja, prostora pune transcendencije, nebesko i ljudsko stvorenje Beatrice, gdje će ga preuzeti sveti Bernard, učitelj kontemplacije. Pjesniku je udijeljena božanska milost da za života posjeti i upozna svijet umrlih u trima stanjima. U uvodnom i u drugom pjevanju tako je postavljena cijela struktura *Božanstvene komedije*.

Noću između 24. i 25. ožujka ili 7. i 8. travnja prolazi kroz paklena vrata, na kojima se tamnim slovima koči natpis opomene svima onima koji će kroz njih proći, poruka vječne osude: „Ostavite svaku nadu vi što ulazite.“ Pakao je stanje bez nade, njegovi su stanovnici duše kojima ništa više ne može pomoći, one su zauvijek osuđene, svaka prema težini svoga grijeha. Hijerarhiju tih grijeha Dante preuzima od Aristotela i Tome Akvinskoga te su grešnici u

Paklu podijeljeni prema Aristotelovoj podjeli grijeha: neumjerenosti, nasilja i prijevare. Tako su neumjereni smješteni od drugoga do petog kruga. U drugom su krugu bludnici, u trećem proždrljivci, u četvrtom škrci i rasipnici, u petom gnjevnici. Mimo Aristotelove podjele, šesti krug napućuju krivovjerci i bezbožnici. Nasilnici, u trima pojasevima, zauzimaju sedmi, a varalice, u deset rovova, osmi krug. Na kraju, u devetom krugu, u četirima zonama, Kaini, Antenori, Ptolemeji i Judini (Giudecci), nalaze se izdajice. Na najdubljem mjestu, najudaljenijem od Boga, gorostasni i troglavi Lucifer muči Judu, Kristova izdajicu, te Bruta i Kasija, koji su izdali Rimsko Carstvo. U predvorju Pakla smješteni su mlitavci, među njima papa Celestin, koji se odrekao papinstva te ga je naslijedio Bonifacije VIII, i neutralni anđeli, koji se ne mile ni Bogu ni njegovim neprijateljima, a u prvom krugu, Limbu, nalaze se nekrštene duše i sjene antičkih i drugih velikana i pravednika koji su živjeli prije kršćanske objave. Iako ne podnose nikakvih muka, osuđeni su samim time što im neće biti uslišana želja da vide Boga i što nikada neće uživati među blaženicima. Svima njima, prema zakonu osvete, božanskom su osudom određene muke slične ili suprotne naravi počinjena grijeha. Grešnim ljubavnicima vitla paklena oluja, proždrljivci leže u blatu i tuku ih kiša, tuča i snijeg, a raščetvoruje Kerber, škrci i rasipnici kotrljaju teške terete, gnjevnici su uronjeni u blatne vode Stiksa, krivovjerci i bezbožnici pokopani su u gorućim grobovima, nasilnici protiv bližnjih uronjeni su u kipuću krv Flegetonta, nasilnici samoubojice pretvoreni su u trnovito grmlje, nasilnici protiv prirode prisiljeni su trčati, nasilnici protiv Boga nepokretni leže nauznak, a sve ih tuče vatrena kiša. Deset različitih vrsta varalica podnosi vrlo složene, dovitljivo i maštovito zamišljene muke: zavodnici žena kruže u dvjema skupinama, a bičuju ih vragovi, laskavci su uronjeni u ljudsku nečist, simonisti su naglavce zabodeni u šuplje stijene, vračevi i lažni proroci hodaju natraške glave okrenute naopak, podmitljivci i varalice zagnjurenjeni su u vrelu smolu i čuvaju ih vragovi s kukama, licemjeri hodaju zaognuti olovnim plaštevima, lupeži trče među mnoštvima zmija, himbeni savjetnici su ovijeni plamenovima, sijače nesloge ranjava đavao, krivotvoritelje kovina muči guba ili svrab, krivotvoritelji osoba luđački trče grizući druge prokletnike. Izdajice su uronjeni u led, dok mlitavci stalno jure za nekom zastavom, a bodu ih obadi i ose.

Cijelo je srednjovjekovlje očito bilo prožeto neizmjereno maštovitim slikama paklenih muka, vrlo dramatičnim i slikovitim prikazima mučenja i kažnjavanja

nja, te su oni u Danteovoj pjesničkoj fantaziji i obradi zadobili zaista nevjerovatne dimenzije. Iako je riječ o velikom mnoštvu što povijesnih što fiktivnih ličnosti iz različitih povijesnih razdoblja i mnogih zemalja, ipak ih je najviše iz njegove rodne Firence, Italije i njegova doba. Svaka je od njih pomno psihološki oblikovana, svaka ima svoj povijesni i društveni kontekst, svaku je pjesnik zaustavio u posebnoj epizodi i dao joj prostora da progovori iz svoga ogorčenja, očajanja, mržnje, jada, boli, patnje ili želje za osvetom. Muke grešnika znao je vrlo detaljno i minuciozno predočivati, utječući se vrlo realističkim, brutalnim, naturalističkim, pa i grotesknim opisima, često na rubu fantastičnoga i nadnaravnoga. Osobito se to odnosi na ona mitološka bića koja su u njegovoj kršćanskoj slici svijeta preobražena u zle duhove, vragove, poput Harona koji prevozi duše preko Aheronta, Minosa koji dušama presuđuje pakleno mjesto brojem okretaja svoga repa, Kerbera s trima ždrijelima koji pandžama dere duše i grebe im kožu, Plutona, boga bogatstva, koji čuva ulaz u četvrti pakleni krug, ili drugih jezivih likova poput Furija na zidinama grada boli Disa, Minotaura, Geriona ili giganata. Osim toga, tu su i posebne čete raznih vragova, vrlo domišljatih imena koja im je Dante nadjenuo, a koja su tijesno povezana s imenima i prezimenima živih ljudi iz Firence i drugih talijanskih gradova, vragova koji uživaju u svojim međusobnim zabadanjima i prepirkama, koji nemilice kažnjavaju duše, bičujući ih ili dohvaćajući kukama i čakljama, smišljaju planove kako će im više nauditi. Posebno je jeziv opis Lucifera, izvora svih grijeha. Lucifer je prikazan kao jeziva i grozna crna nakaza s trima licima raznih boja koja simboliziraju srdžbu, glupost i jal, a pod svakim licem strše dva velika krila i stvaraju tri oštra vjetra, od kojih se ledi sav Kocit. Pjesnik je zanijemio i sledio se od straha kad je vidio Disa, Sotonu, cara kraljevstva boli, do polovice tijela zaronjena u led, kako plače, iako muči i zubima drobi istodobno tri grešnika. Lucifer plače jer i njega muči žalost zbog tako dubokog pada. Spoznavši samo zlo i izvor svakoga drugog zla, spoznavši kamo vode zlo i grešan život, uz pomoć Vergilija, na njegovim leđima, pjesnik silazi do Luciferovih bedara i započinje uspon prema Čistilištu. Našavši se u samu središtu sile teže, Vergilije se mora preokrenuti, a zatim se uz đavlove noge uspinje. Na gornjem rubu provalije, na južnoj polutki, Dante vidi da je Lucifer naopako zabijen u središtu te uskim prolazom s Vergilijem dolazi do Zemljine površine gdje su im opet u vidokrugu zvijezde. Nalazimo se pred drugim kantikom, u kojem će započeti Danteovo čišćenje od vlastite grešnosti.

U svim paklenim krugovima itekako su vidljivi povijesni kontekst i vrijeme u kojem je Dante živio, ali su u njima vidljiva i prepoznatljiva i druga povijesna razdoblja, događaji i ličnosti što mu služe da zornije i u povijesnom kontinuitetu pokaže sve stranputice ljudskoga roda i svu prazninu ljudske povijesti ako je lišena soteriološke dimenzije. Opisi putovanja kroz Pakao sadrže brojne epizode u kojima Dante susreće velike osobnosti koje se pojavljuju u svijetu mraka i očaja, koje su i dalje čvrsto vezane uz zemaljske strasti i nagone, a čije životne drame pjesnik savršeno oživljava: od Francesce Riminke i Farinate do Filippa Argentija i Piera della Vigne, od Brunetta i Uliksa do Ciaccca, Guida iz Montefeltra i grofa Ugolina, od najgore duše Romagne, fra Alberiga, do Brance d'Oria. To nipošto ne znači da nedostaje dramatičnosti, ljepote i poetičnosti u drugim dvama kanticima. *Pakao* kao prvi dio *Božanstvene komedije* svakako je najtjelesniji; svi su grijesi i primjerene kazne prema pjesnikovim opisima i doživljajima tijesno povezani s tjelesnim nagonima i zlim sklonostima, no istodobno mora, poput kakve stroge opomene, sva ta tjelesnost s beskrajnim povorkama grešnih tjelesa u mračnim, inferalnim i zastrašujućim pejzažima izazvati golemu dozu egzistencijalne tjeskobe i straha pred tako enormnom patnjom ljudskoga roda, proizišlom iz njegovih grešnih pobuda i nekontroliranih, gotovo bestijalnih strasti.

Dante je iskusio i trpio gorčinu nepravde zbog nezahvalnosti i zlobe svojih sugrađana. Povijest građanskih mržnja koje su zavladaile Italijom i zakrville njezine gradove, i kojih je i sâm bio žrtvom u borbama gvelfa i gibelina, „Crnih“ i „Bijelih“, polazna je točka za korjenitu obnovu društva, utemeljenu na građanskim, moralnim i vjerskim načelima koja su siguran put za svakog pojedinca kao građanina i kao vjernika. Dante je u tom smislu pjesnik povijesne stvarnosti svoga vremena, s preciznim moralnim i političkim sudovima o događajima i likovima u Crkvi i u Carstvu. Pometnja zemaljske i nadzemaljske svrhe, jedinstvo mača i pastorala, uzrok su svih zala u društvu. Pa ipak se kao pjesnik *viator* nije samo jednostrano prepuštao njihovu prokazivanju, nije upadao u licemjerje ili oholost. Osuđivao je grijeh, ali je znao imati sućuti prema grešnicima. U raznim osobama kojima je napučio *Pakao* znao je razlikovati zadaće i vrijednosti, zasluge i pogreške, građanske vrline i poroke, znao je razlikovati zemaljsku svrhu od nadnaravne svrhe čovjeka, kao što je znao razlikovati i civilnu državnu vlast od duhovne vlasti Crkve. U svojem učitelju Brunettu Latiniju primjerice razlikovao je grijeh protiv prirode i njegov mo-

ralni nauk, a u Farinati moralne i građanske kreposti i krivovjerje. Neprijateljski je bio raspoložen prema papi Bonifaciju VIII, koji mu je svojom politikom priskrbio progonstvo, ali u ponašanju obitelji Colonna u sukobu s papom ne gleda više u njemu svoga neprijatelja, nego Kristova nasljednika, čija se pasija obnavlja. Ne uživa u nesreći ohola neprijatelja koji je pao u ruke svojih protivnika i ne dopušta da ga obuzme želja za osvetom, iskazuje svoj veliki osjećaj za pravdu i razlikuje osobu od institucije kojoj odaje veliko poštovanje. Prema Uliksu, kojeg je zbog njegova grijeha himbe smjestio u Zle jaruge, u osmi rov, iskazuje na trenutke i sažaljenje zbog njegove želje za prekoračenjem granica ljudskoga znanja, za istraživanjem i za spoznajama novih istina, a knezu Ugolinu, koji mu s velikom mržnjom i žeđi za osvetom pripovijeda o svojem tragičnom svršetku i koga je smjestio u Ptolemeju među političke izdajice, priznaje veliko rodoljublje i sućutan je prema njegovoj očinskoj ljubavi. Jasno je da se prema notornim zlikovcima, poput Filippa Argentija, tako ne ponaša. Čuvši ih, sâm ili na Vergilijev poticaj, prezrivo prolazi pokraj njih prepustajući ih njihovoj vječnoj osudi i mucu. Dante je svojim vrsnim pjesničkim umijećem znao svaku pojedinačnu sudbinu izvanredno psihološki oblikovati ili povijesni događaj pretvoriti u istinsku poeziju i zaodjenuti suptilnom pjesničkom ljepotom.

U *Paklu* se, koji se na prvi pogled doima najdramatičnijim i u kojem se zrcale svi grijesi i izopačenja ljudskoga roda, u mračnim i beznadnim prizorima najrazličitijih muka i patnji redaju i oživljavaju mučne i fantastične slike pojedinačnih sudbina koje Danteovo pronicavo oko vješt看 potezima razgolićuje u njihovoj bijedi, očajanju i ogorčenju, u mržnji bez premca, u preziru, u silinama strasti; uz njih pak crta cijeli spektar vražjeg svijeta, pravih čudovišta, što često i humorom prožetim opisima u pojedinim zgodama izvršavaju strogu božansku pravdu. Među tim pojedinačnim sudbinama nalaze se i svjetovni i crkveni ljudi koji su iznevjerili svoj poziv i odazvali se sirenskom zovu zlih čina i zadovoljenja svojih niskih strasti. Odatle u Danteovim vizijama Pakla i toliko optužaba i kritika na račun onih vjernika i papa koji su Crkvu, kako piše u svojem Apostolskom pismu *Sjaj vječnog Svjetla* papa Franjo o VII. stoljetnici Danteove smrti, pretvorili „u sredstvo za vlastite interese, zaboravljajući duh Blaženstava i ljubavi prema malenima i siromašnima i klanjajući se moći i bogatstvu: ‘jer sve što Crkva posjeduje, / pripada sirotinji koja u Božje ime prosi; / a nije rodbine ili koga još goreg’“ (*Raj*, XXII, 82–84). Glavni

uzrok svojih prognaničkih nevolja Dante vidi u liku Bonifacija VIII, ali žestoke invective upućuje i na adrese papa Nikole III, Klementa V. i Ivana XXII. koji su svojim poslanjem zapravo iznevjerili osnovne postulate Kristova evanđelja, namećući i šireći svoju vlast daleko izvan duhovnoga područja i svim silama težeći prevlasti nad svjetovnim vlastima. Njihovim djelovanjem Crkva je izgubila svoju temeljnu misiju širenja sedam temeljnih teoloških kreposti i srljala u ralje pohlepe, svjetovne vlasti i moći. Stoga ih je, uz papu Celestina V. zbog njegova odreknuća, i smjestio u Pakao, da bi i u XXXII. pjevanju *Čistilišta* Crkvu svoga vremena, rimsku kuriju, proglasio „droljom“ ili „razuzdanom bludnicom“, i uz nju vezao životinje: lisicu koja predstavlja različite hereze, orla koji, počevši s Konstantinovom darovnicom, Crkvu obasipa zemaljskim bogatstvima i raskoši, zmaja koji je uobičajen izraz za Sotonu, te je tako Crkvu pretvorio u neman, u apokaliptičku zvijer. Uzvišeni pjesnik, *altissimo poeta*, mogao je svojim dubokim iskustvom proročki jasno i otvoreno progovoriti o svim devijacijama čovjekova ponašanja, pa i o devijacijama božanske ustanove, Crkve, koja je u određenim povijesnim okolnostima, pod vodstvom nekih papa i visokoga klera, zahvaljujući iznevjeri svojih temeljnih evanđeoskih obilježja znala zastraniti i pretvoriti se u uvredljivu suprotnost Crkvi koju je ustanovio Krist s osnovnom zadaćom da navješćuje Njegovu riječ spasenja. Danteova invectiva protiv takve Crkve, kao i protiv korumpirane zemaljske vlasti, htjela je biti proročkom kritičkom savjesti kako bi se i svjetovna i duhovna vlast navela na pravi put, na put vjernosti Evanđelju, naravnim Božjim i ljudskim zakonima.

V.

Hans Urs von Balthasar je vrlo sažeto i jasno izrazio scenarij *Čistilišta* kao simboličnu planinu koja se uzdiže posred oceana na južnoj hemisferi. Ta je koncepcija utemeljena na dubokim kozmologijskim promišljanjima i uzvišenim metafizičkim slikama koje su zaokupljale Danteovu misao do kraja njegova života, odnosno sve do njegova djela iz 1320. *O položaju i obliku vode i zemlje*. Cijelo se zdanje *Božanstvene komedije*, prema Balthasaru, uzdiže oko središnje točke Danteova susreta s Beatrice u *Čistilištu*. Ako je polazišnu točku Danteova prekogrobnog putovanja kroz paklene krugove potaknula Beatricina samilost jer nije vidjela drugoga načina da se Dante oslobodi svoje „ludosti“ (*Čistilište*, I, 59), a „krugovi koji opasuju brdo Čistilišta nisu za

Dantea ništa drugo doli uzastopni stupnjevi njegove pripreme za taj susret, taj će susret biti moguć samo ako s radošću prihvati kršćansku *katóρθōsis*, odnosno pokoru i pročišćenje“. Dante je shvatio da pokora mora biti vatra koja čisti i od koje se izgara, a Čistilište je posljednja egzistencijska pokora kroz koju će se poslije smrti suočiti s ljubavlju kakva doista jest, kakva vlada na nebu, ali koju čovjek sâm ne može izvršiti, i koju vodi prava ljubav. Riječ je, prema Balthasaru, o pravom procesu u kojem se duša optužuje za svoju podlost, kukavnost i sve svoje grijehе da bi proces završio primjerenom osudom i kaznom koju će Danteova duša, ljudska duša u Čistilištu okajati pod određenim uvjetima i okolnostima kako bi na kraju postigla odrješenje i bila kadra za uspon, *ascendio*, ascenciju, u rajske sfere.

Čistilište dakle kao otok, kao planina, kao brdo, okruženo morem, na suprotnoj strani od Jeruzalema, stanje je u koje su grešnici raspoređeni, kao i u Paklu, u pojasevima prema težini grijehа, ali obrnuto od onoga rasporedа kakav vlada u Paklu: od težih grijehа i muka prema lakšima, odnosno od izopćenika koji su zakasnili pokajati se te nehajnih vladara u predvorju, odnosno Predčistilištu, do oholica, zavidnika, srditih, mlitavaca, lakomaca i rasipnika, proždrljivaca i razbludnika. Na vrhu Čistilišta nalazi se Zemaljski raj, gdje će Dantea ostaviti Vergilije (alegorija uma) koji će se vratiti u Limb, a u divotnoj viziji pojavit će se Beatrice nad tajanstvenim kolima (alegorija Crkve) u svečanoj povorci. Nakon što se plačući pokajao i pročistio u obrednom činu uranjanja u Letu, rijeku zaborava grijehа, u kojem sudjeluje zagonetna gospa Matelda, a onda i u rijeku sjećanja na dobra djela, Eunoju, Dante postaje „čist i spreman za uzlet među zvijezde“. U rajske sfere vodit će ga Beatrice kroz devet rajskih krugova, nazvanih prema planetima, Suncu i zvijezdama, a u kojima su raspoređene duše prema vrlinama, od manjih prema većima, sve do Empireja, gdje se nalazi Bog s anđelima i blaženicima.

Vergilije i Dante su napustivši Pakao došli na obalu visokoga brda Čistilišta u zoru 27. ožujka ili 10. travnja. Kao što ih je u Paklu dočekao sudac Minos, tako ih ovdje dočekuje i propušta Katon Utički, čuvar Čistilišta, čije lice obasjavaju četiri temeljne kreposti: mudrost, pravednost, jakost i umjerenost. On Vergiliju naređuje da rosom spere paklenu naslagu grijehа, pakleni dim, kako bi se duša mogla odvažiti na potpuno očišćenje. Osim toga, Vergilije ga mora opasati rogozom, biljkom poniznosti, jer da bi se grešnik mogao osloboditi svega onoga što potiče na požudu, mora biti ponizan i skrušen. Na žalost pred

Čistilištem pojavljuje se hitar brodić pun duša koje je doveo anđeo peljar, a među njima Dante prepoznaje svoga prijatelja i skladatelja Casellu koji pjeva njegovu kanconu „Ljubav što, evo, u duhu mi zbori“. No Katon odlučno predkida Casellino pjevanje tjerajući ih i požurujući: „Što je to, lijeni dusi? / Kakav je to nemar, kakvo oklijevanje? / Trčite na brdo da uklonite koru / koja vam priječi da vam se Bog očituje.“ (*Čist.*, II, 120–123). Njihova je dužnost da se što prije očiste i da ubrzaju dostizanje blaženstva. Pjesnici stižu do podnožja brda i susreću se s dušama koje neko vrijeme moraju boraviti u Predčistilištu – to su duše izopćenika iz Crkve koje su se navrijeme pokajale; zatim prelaze u drugi dio Predčistilišta gdje borave duše koje su se pokajale u času smrti. Dante slijedi Vergilija koji ga prekorava zbog sporosti jer stvorenje na putu spasenja ne smije gubiti vrijeme i mora se boriti protiv duševne lijenosti. Na prvom zaravanku Čistilišta Dante susreće duše onih koji su zbog lijenosti čekali čas smrti da se obrate, a među njima se osobitom snagom ističe Belaqua. Među povorkom grešnika koji su se pokajali u času nasilne smrti izdvajaju se nesretnici Jacopo del Cassero i Buonconte iz Montefeltra. Obje ispovijedi izrečene su blagim i smirenim tonovima. Kako je riječ o povijesnim osobnostima, Dantea će nadalje zanimati onaj presudni trenutak njihova života u kojem su se odazvale sirenskom zovu svojih nagona, način njihove smrti i patnje koje su podnijele. Jacopo i Buonconte, uz točan opis podnošenja nasilne smrti i obraćenja, iskazuju osjećaje sjete i tuge jer se na zemlji, u svijetu nitko za njih ne moli, pa tako i ne ubrzava njihovo očišćenje, dok se njihova žudnja za rajem samo pojačava. Kao posljednja od tih duša obratila mu se ponizno i žena Pia, izrekavši svoju životnu tragediju u nekoliko stihova koji će u Dantea izazvati trajno sjećanje na njezinu gorku sudbinu. Nastavljajući put pjesnici susreću Sordella, trubadura koji je pjevao na talijanskom jeziku, i on im pokazuje „dolinicu vladara“ gdje se nalaze nemarne duše koje su se također zakasnile obratiti Bogu. Čuvši još jedno proročanstvo o svojem progonstvu, Dante će planuti protiv razjedinjene Italije i izreći vrlo gorke misli o Firenci. Zatim će ga Lucija, simbol prosvjetljujuće milosti, prenijeti u snu do vrata Čistilišta. Tu će mu anđeo, koji čuva vrata, mačem na čelu ucrtati sedam slova „P“, koja će se jedno za drugim izbrisati kako se bude uspinjao kroz krugove Čistilišta. Zatim dolaze do prvoga od sedam krugova raspoređenih prema sedam smrtnih grijeha kojih je težina sve manja što su krugovi uži i bliži vrhu. Kao i u *Paklu*, i tu su duše kažnjene prema zakonu odmazde, a predočavaju im se primjeri kojima se uznosi jedna vrlina, uvijek suprotna naravi njihova grijeha.

ha. Primjeri su urezani u stijene ili su vizije, glasovi, pjevanja i međusobna ohrabivanja. U prvom krugu hodaju zgrbljeni pod teškim teretom oholi, Omberto Aldobrandesco, Oderisi, Provenzano Salvani. U drugom su zavidnici, sašivenih kapaka i odjeveni u kostrijet, Sapia, Guido del Duca i Rinieri iz Càlbolija. Zatim se uspinju u treći krug, gdje ih ovije smrdljiv dim koji muči gnjevnike, a među njima se osobito ističe lik Marca Lombarda koji govori o slobodnoj volji, kao posebnu Božjemu daru čovjeku, o pokvarenosti svijeta i o dekadenciji Crkve u borbi s Carstvom za svjetovnu prevlast. Pod vodstvom anđela popeli su se u četvrti krug, gdje se nalaze u moralnom smislu mlitave duše koje trče uzvikujući primjere nagrađene revnosti i kažnjene tromosti. Nakon noći u kojoj je Dante imao alegorijski san, uzlaze u peti krug, gdje se nalaze škrci i rasipnici, potrbuške vezanih ruku i nogu, a među njima papa Hadrijan V. i utemeljitelj francuske vladarske kuće Hugo Capet koji izvikuje primjere ljubavi, siromaštva i darežljivosti, suprotne škrtosti i rasipnosti. Duše pjevaju *Gloria in excelsis Deo*. Poslije potresa susreću pjesnika Stacija, velikoga Vergilijeva obožavatelja koji im objašnjava uzroke potresa, ali i svoje vlastito obraćenje. Zatim se sva trojica uspinju u šesti krug, među proždrljivce koji su kažnjeni glađu i žeđu, i tu susreću Foresea Donatija i Buonagiuntu iz Lucce, kroz čije riječi Dante određuje razliku između starijih pjesničkih škola i novoga slatkog stila kojemu je i sâm pripadao. Iznose se primjeri suzdržljivosti i primjeri kažnjene proždrljivosti. Stacije tumači kako sjene proždrljivaca osjećaju glad, te govori o nastanku duše i o njezinoj sudbini poslije smrti tijela. Pjesnici prelaze u sedmi krug gdje se nalaze duše razbludnika koje hodaju kroz vatru, a iznose se primjeri čistoće. Dante se divi pjesničkom umijeću Guida Guinizellija, a zatim mu Arnaut Daniel govori u provansalskim stihovima. Pjesnici zatim prolaze kroz vatreni zid i dolaze do stubišta koje vodi na vrh planine, u Zemaljski raj. Na pragu Zemaljskoga raja Vergilije ističe kako Dante i bez njegova vodstva može nastaviti put te ga prestaje pratiti. Približava se trenutak susreta s „plemenitom“ gospom, Danteu se u sjećanje vraćaju dani njegove mladosti i ljubavi prema Beatrice. U idili Zemaljskoga raja, polaganim hodom pjesnik dolazi do obale rijeke Lete, a s druge strane obale obraća mu se zagonetna i divna gospa Matelda koja mu objašnjava porijeklo vjetra i rijeka. S druge strane rijeke Lete pojavljuje se u veliku sjaju simbolična i mistična povorka s trijumfalnim kolima koja vuče Grifon (alegorija Isusa Krista). U toj povorci vidi sedam upaljenih svijećnjaka, dvadeset i četiri starca okrunjena ljiljanima i četiri životinje što okružuju kola, a slijedi ih sedam sta-

raca okrunjenih crvenim cvijećem: riječ je o alegorijskoj procesiji koja simbolizira Stari i Novi zavjet, Crkvu, Krista i temeljne kreposti i vrline. Na kraju procesije, u tridesetom pjevanju, pojavljuje se u oblaku cvijeća koje bacaju anđeli na pobjedničkim kolima Beatrice, i u tim trenucima započinje središnji prizor zadnjega dijela *Čistilišta*, prizor koji je već bio najavljen u prvom pjevanju *Pakla*: „Pjesniče, zaklinjem te / onim Bogom kojeg nisi poznavao, / da izbjegnem ovo zlo i gore, / vodi me onamo kamo si netom rekao, / tako da vidim vrata svetoga Petra / i one za koje govoriš da su toliko tužni.“ (I, 130–135). Pjesnik naime doživljava ukazanje svoje gospe u punini njezine ljudske naravi, produhovljene ljepote i etičke uzoritosti, doživljava je kao „zaručnicu s Libana“, kako kazuje *Pjesma nad pjesmama*, i svoje viđenje opisuje sljedećim riječima: „tako mi se zasjenjena u oblaku cvijeća / koje se uzdizalo iz anđeoskih ruku / i padalo natrag u kola i okolo njih, / ukazala gospa s maslinovim vijencem / iznad bijelog vela, pod zelenim plaštem / odjevena u boju živog plamena“ (XXX, 28–33). Pjesnik je drhtao od zadivljenosti, prepoznavši i osjetivši „tajnom snagom, koja je iz nje izvirala, veliku moć stare ljubavi“ (XXX, 38–39). Usred te uzdrhtalosti, uznemirenosti i straha triput traži Vergilijevu pomoć, no Vergilija više nema, on je svoju zadaću dovršio: ljudski razum istražio je i rekao sve što je znanost mogla reći i otkriti. Na njegovo mjesto s Beatrice dolazi vjera, poznavanje nebeskih stvari koje treba zahvaliti božanskom daru i Božjem milosrđu. Beatrice dočekuje Dantea strogim riječima prijekora – u njezinu obraćanju prvi i jedini put spominje se Dante po imenu – zbog njegove navezanosti na zemaljske stvari. U oštini tih prijekora priskaču upomoć anđeli: „Gospo, zašto ga tako mučiš?“ (XXX, 96), dok im Beatrice odgovara čudesnom sigurnošću, prodirući u Danteovu savjest. Naime čim je umrla, čim je prešla iz ovozemaljskoga života u nebeski život, iz tjelesnoga u duhovni, i čim su joj porasle ljepota i krepost, Dante joj se oteo i predao drugima, „pa se zaputio krivim putom, / slijedeći lažne slike dobra / koje ne drže potpunim nijedno obećanje. / Niti mi je koristilo da mu izmolim nadahnuće / s kojim sam ga u snu i na druge načine / dozivala; tako se malo za to brinuo! / Tako je nisko pao da su sva sredstva / za njegov spas bila već nedostatna, / osim da mu se pokažu izgubljene duše. / Zato sam pohodila ulaz mrtvih / i plaćući uputila svoje molbe / onomu koji ga je dovde vodio. / Prekršila bi se uzvišena Božja odluka / da prijeđe Letu i da okusi / takvu hranu a da ne plati cijenu / pokajanjem i suzama.“ (XXX, 130–145). Dante dakle mora okajati svoje grijeha, mora se ispovjediti jer čin milosti djeluje samo

ako čovjek plati cijenu svojih grijeha i zabluda iskrenim i dubokim pokajanjem. Pjesnik je živio u dvjema zabludama: u neurednoj ljubavi prema drugim ženama i filozofskoj oholosti. U trideset i prvom pjevanju skrušeni pjesnik ispovijeda povijest svoga moralnog i intelektualnog zastranjivanja. Ispovijeda se drugi put: prvi se put bio ispovjedio pred ulazom u Čistilište, druga ispovijed slijedi pred ulazom u Raj. Nakon prve uslijedile su vremenite kazne, nakon druge potpuno odrješenje jer se iskreno i duboko pokajao za svoje grijehе. Ispovijedanje grijeha već je pokajanje. Spoznaja o zabludama i grešnom životu tako ga je ugrizla za srce da je svladan pao, ostavši bez svijesti. Njegovo ushićeno promatranje Beatrice izaziva u pjesniku mističnu smrt i unutarnje čišćenje. Obred čišćenja, liturgijski čin škropljenja blagoslovljenom vodom, jest osoban, ali se odnosi i na sve druge ljude, na čitavo čovječanstvo, u čemu i jest proročka vrijednost Danteova spjeva. Tada priskače Matelda koja mu vraća svijest i uranja ga do grla u rijeku Letu kako bi zaboravio, nakon dubokoga kajanja, sve počinjeno зло, sve svoje grijehе. Tek tada dolazi do Beatrice te obdaren krepostima može izdržati njezin blistavi pogled, ali i Krista (grifona), „dvostruku zvijer“, jer se u Beatricinim očima, poput sunca u zrcalu, naizmjenice zrcale i pojavljuju dvije naravi Utjelovljene Riječi, Kristov ljudski i božanski lik: „Nemoj štedjeti pogleda: / stavile smo te pred smaragde / iz kojih ti je Amor nekoć bacio svoje strijele“ (XXXI, 115–117). Pjesnik nakraju doživljava vrhunac božanske milosti, Beatrice mu otkriva svoje lice i svoju drugu ljepotu, čistu beskrajnost. Pjesnik se obraća razumu da pokuša, iako poezija ne nalazi primjeren jezik, promatrati to viđenje duše: „O sjaju živoga vječnog svjetla“ (XXXI, 139). U trideset i drugom pjevanju Dante promatra Beatrice i slijedi velebnu povorku do stabla života, Adamova drveta grijeha – u tom se prikazu simbolički predočuje povijesni put čovječanstva i pokvarenost Crkve. Zemaljska Crkva pojavljuje se uz slavnu Kristovu Crkvu, zemaljski život uz život na pragu Raja: to viđenje u kojem susrećemo sve velike osobnosti nebeske Crkve, predokus vječne gozbe, slika je zapravo kraljevstva Božjeg. Povorka koju predvodi grifon (Krist) s naznakama Muke, Preobraženja i Uzašašća vraća se na nebesa. A zadnje Beatricine riječi: „napiši ono što si vidio“ nisu ništa drugo nego povjereno mu poslanje da djeluje za spasenje religioznoga i političkog društva svoga vremena. U zadnjem pjevanju *Čistilišta*, trideset i trećem, Beatrice navješćuje skori dolazak Božjega glasnika – D.V.X, petsto deset pet, broj mističan, nedokučiv – koji će ubiti bludnicu s gorostasom koji s njom griješi. Tumačenja starih komentatora čitala su ta slova kao

rimske brojke. Međutim, toga Božjega glasnika nemoguće je poistovjetiti s Veltrom („Hrtom“), iako sličnosti postoje: riječ je o očekivanju obnove Crkve i društva. U riječi *Dux* čita se i vođa, izniman lik, koji će obnoviti svijet i po kojem će zavladati sloboda i pravda. Dante dakle govori o vođi, o državniku kakvog je imao na umu u svojoj raspravi *Monarhija*, čije se djelovanje ne može odijeliti od Božje volje i od milosrđa, štoviše ono će biti u potpunom skladu s Božjom voljom. Osim toga, Beatrice mu tumači moralno značenje rajskoga stabla i uzrok zabrane koju su naši praroditelji Adam i Eva prekršili. Adamov grijeh ponovljen je Konstantinovom darovnicom jer je „požuda opet provalila u srca i zaslijepljene umove ljudi kad su ih oni koji su ih trebali voditi opet skrenuli s pravoga puta.“ (L. Pietrobono). Beatrice ga opet poziva da zabludjelu ljudskom rodu pokaže put spasenja. Zatim se ponovno, na Beatricin zahtjev, upleće Matelda i dovodi pjesnika do rijeke Eunoje da „oživi njegovu obamrlu snagu“ (XXXIII, 129), da pije vode iz te rijeke sjećanja na učinjena dobra djela. Nije kadar čak ni djelomice opisati „slatki okus vode koji mi nikada ne bi utažio žeđ“ (XXXIII, 138). Pjesnik je iznova rođen za Milost: „Vratio sam se iz presvetih valova / tako preporođen kao mlade biljke / obnovljene novim lišćem, / čist i spreman za uzlet među zvijezde“ (XXXIII, 142–145). To se dogodilo 30. ožujka ili 13. travnja oko podneva. Oslobođen i odriješen od grijeha, pjesnik svojom unutarnjom raspoloživošću postaje spreman, zadobivši dostojanstvo sina Božjega, prijeći preko fizičkoga svijeta (zvijezda) kako bi uzašao u Božju slavu i samo viđenje Boga. Danteova duša, izgorjevši u Beatricinoj vatri, preobrazila se u čisto svjetlo, te je postala toliko prisna Beatrice da ga ona naziva bratom (XXXIII, 23), odnosno da mu ona bratski izriče svoju želju: „Hoću da se sad oslobodiš / straha i stida i da ne govoriš više / kao čovjek koji sanja.“ (XXXIII, 31–33). U posljednjim pjevanjima *Čistilišta* već se nalazimo u ozračju *Raja*, velike Božje milosti i gotovo na samu ulazu u nebeske dvorane vječne gozbe.

Čistilište jest i kantik, kako piše Fredi Chiappelli, „maksimalne pretpostavke za duhovni život, i nije slučajno da se sve duše stalno glasaju psalmima i pjesmama, i da su u svakom njegovu krugu primjeri kažnjenoga poroka ili nagrađene kreposti izraženi događaj. A nije ni slučaj da u nizu njegovih likova slijede toliki umjetnici: od glazbenika Caselle, do Sordella, Oderisija, Stacija, Buonagiunte, Guinizellija i na kraju samoga Dantea kao pjesnika.“ Ti lirski umjetnički izraženi osjećaji doživljavaju svoj vrhunac u Zemaljskom raju u

najintimnijem i najuzvišenijem činu ispovijedi. Prema Božjem milosrđu, Beatrice ga uči i vodi do punine smisla njegova postojanja i svrhe postojanja cijeloga ljudskog roda.

VI.

Kako je začeto Danteovo putovanje, lutanje grešnoga čovječanstva u traganju za blaženstvom? Sramežljivim ili vedrim, kako nam drago, djevojčinim pogledom, njezinim istančanim djetinjim osmijehom i kratkim naklonom ili pozdravom. U lipnju 1274. u Firenci Dante se mimoišao s Beatrice Portinari, preotmjeno, smjerno i skladno u rumenu boju odjevenom, opasanom i urešenom djevojkom. Njezin je pogled odjeknuo u njegovu srcu: *Ecce deus fortior me, qui veniens dominabitur mihi* – „Evo boga jačega od mene, koji dolazi vladati nada mnom“. Amorova strelica posve ga je svladala. Dušom mu je zavladała „dična vladarica koju mnogi i ne znajući joj imena nazivahu Beatrice“. Ljubav mu je dakle zavladała dušom, koja joj se odmah predala te je potpuno izvršavao njezine prohtjeve. Devet godina poslije, u „deveti sat onoga dana“, u vrijeme kad je Riječ koja je postala tijelom predala duh, opet je susreo „najplemenitiju“, „čudesnu gospoju“, „odjevenu u prebijełe haljine“. Prolazeći ulicom, svrnula je pogled prema mjestu gdje je on pun straha stajao i pozdravila ga „neizrecivom ljubaznošću“, „tako kreposno da mi se učinilo kako u tom času gledam sve vrhunce blaženstva“. Pjesnik je primio Beatricin „preslatki pozdrav“. Preslatke riječi osamnaestogodišnjakinje izazvaše toliku slast i odvojiše ga od svijeta te on stade razmišljati o preljubaznoj gospođici. Jedan tren, jedna sekunda, jedan običan događaj bili su dovoljni da mu otvore dubinu Pakla, brdo Čistilišta i rajске nebeske sfere. Dakako, zamisao je sigurno klijala tijekom pjesnikovih godina zrenja, ali zbilja koja je neposredno potaknula pjesnikovu maštu i inicirala cijeli spjev bio je upravo taj događaj koji se tako duboko usjekao u njegovu svijest, a koji je on doživio kao ponudu, kao navještaj ispunjenja rajске sreće, kao nagovještaj vječnoga spasenja. Prije nego što će se uputiti pravom stazom (znači: slijediti put vrline i izbjeđavati poroke), mora se osloboditi grešnoga života, mora se osloboditi triju krvoločnih životinja koje, prema uobičajenim alegorijama, odgovaraju grijesima požude, pohlepe i oholosti. U svome kanconijeru *Novi život*, pisanu negdje od 1292. do 1293, pjesnik ispovijeda, u ruhu novoga ljupkog stila, svoju „udvornu ljubav“ prema najplemenitijoj, koja se u međuvremenu udala i kojoj se više nije

mogao obraćati, ali i prema plemenitim gospojama, djevojkama, koje su bile od krvi i mesa i s kojima njegov odnos očito nije bio nimalo prividan: tražio je u njima ljubavnu utjehu i tažio ljubavnu žeđ sve do 8. lipnja 1290, nadnevka prerane smrti svoje najplemenitije, svoje posrednice između neba i zemlje. Po njezinoj smrti započinje nov, drukčiji odnos prema „najplemenitijoj“, počinje sadržajno novi dio knjige *Novi život*, u kojem se angelizacijom i beatifikacijom slavi, „vrh ponajviših nadzemaljskih sfera“, „presjajna i blistava gospoja“ sred nebeskoga slavlja: u završnom, pedeset i drugom dijelu svoga kanconijera, samo dijelom autobiografskoga ljubavnog romana, pjesnik najavljuje *Komediju* kako bi svoju gospu, koju mu je smrt privremeno uzela, jer je uvjeren da će se s njome združiti u nebeskoj slavi, uzmogao „doličnije častiti“ i reći o njoj, o blagoslovljenoj Beatrice „koja u vječnoj slavi gleda lice onoga koji je blagoslovljen u vijeke“, „ono što nikada ni o jednoj nije bilo rečeno“. Kako se vidi, *Novi život* razotkriva idealizaciju ljubavi i njezinu suprotnost: razvrat, što i jesu dvije bitne sastavnice „udvorne ljubavi“. U *Paklu*, u čuvenu pjevanju o poznatim bludnicama iz drugoga kruga, nalazi se i epizoda s Francescom i Paolom Malatestom. To je prvi Danteov razgovor s nekom osuđenom dušom. Ta je povijesna zgoda opet zbiljski događaj, događaj koji se stvarno i dogodio. Ljubavnike je u činu preljuba zatekao prevareni suprug i ubio ih. Razgovor s Francescinom sjenom, uz koju je zauvijek priljubljena Paolova, gotovo da odjekuje u okvirima ljubavne bretonske i provansalske poezije, izražavajući dramu koja se odvija u sudaru moralne savjesti i žestine strasti. Dante, istina, iskazuje sažaljenje prema zabludjeloj grešnici (i Paolu), ali je u skladu sa svojom vizijom ne opravdava; ona je zgriješila, stoga bi se zadnji stih pjevanja, *E io caddi come un corpo morto cade* – „I padoh kao što mrtvo tijelo pada“, mogao razumjeti i prihvatiti ne samo kao pjesnikova samilost prema njihovu plaču, mucu i tragičnu udesu, nego i kao pokuda dvoličnoga pjesničkog lirizma. Jer: nije li se s njime srušilo i sve udvorno pjesništvo u koje je vjerovao? Zbilja je duboko prodrła u stihove, Danteova poezija ju je veličanstveno preobrazila. To je i njezina osobita vrijednost da, posebno u svojim vršnim trenucima, sačuva nedirnutom, makar u temeljnoj vjernosti etičkom gledištu, složenu i strastvenu ljudskost svojih likova. Zato će se u cijeli srednjovjekovni i kršćanski okvir stjecati bogati i različiti sadržaji ljudskih strasti, poroka i zemaljskih vrednota. Cijela epizoda s Francescom prvi je veliki primjer preobrazbe zbilje u vrhunsku poeziju, poeziju koja uvijek nastaje iz složene egzistencijalne situacije čudorednih zakona i tjelesne strasti, ali koja se isto tako stalno poziva na

jedinstvo s temeljnom koncepcijom spjeva. Pjesnik se oslobađa zablude, potvrđuje i objašnjava moralnu istinu koju već nejasno posjeduje. Potpuno značenje epizode dramatično se rasvjetljuje u susretu duše koju je svladao grijeh s dušom koja nastoji svladati grešno stanje i tumačiti ga u etičkom sudu koji se podrazumijeva, koji je implicitan i uvijek prisutan.

VII.

Vrijeme poslije Beatricine smrti i vrijeme progonstva bitno je odredilo Danteovo zanimanje za znanstvenu, etičko-filozofsku, lingvističku i političku problematiku. Djelo *Gozba* nastaje kao posljedica njegovih filozofskih studija kojima se poslije Beatricine smrti do iznemoglosti u cijelosti posvećuje. Dante nije završio svoje djelo jer je zaokupljenost *Komedijom* već bila uzela maha. U *Gozbi* pjesnik i dalje slavi gospu, ali gospu koja je spekulativna, svedena na filozofijski simbol: od njezine ljepote trebao bi se po stupnjevima uzdići do pojmovne ljepote. A pojmovi ili kakvo apsolutno znanje zapravo su suviše apstraktni i jalovi. Dante kao kršćanin zna da se Istina ne nalazi ni u pjesništvu ni u filozofiji, pa ni u teologiji, nego u Osobi koja se objavila kao Put, Istina i Život. U drugom pjevanju *Čistilišta* glazbenik Casella pjeva Danteu prvi stih njegove druge *kancone* iz *Gozbe*: „Ljubav što, evo, u duhu mi zbori“, prisjećajući ga sreće koju je tražio u udvornoj lirici, ali ih naglo prekida čuvar Čistilišta Katon, predbacujući im da su „trome duše“ te da im valja pohitati k brijegu i osloboditi se sljepila koje im priječi jasni pogled k Bogu. Sreću ne treba tražiti ni u udvornom pjesništvu ni u jalovoj filozofiji: Beatrice ga, u trideset i prvom pjevanju *Čistilišta*, u Zemaljskom raju prekorava: „Nikada ti narav ili umjetnost / nisu pružili onoliko slasti koliko lijepi udovi / u kojima sam bila zatvorena, a koji su sada u zemlji rasuti; / pa ako ti je zbog moje smrti tako / nedostajala najveća slast, koja te je smrtna stvar / poslije nagnala da je poželiš? / Nakon što te pogodila prva strelica / varljivih stvari, prije si se trebao podići gore / za mnom jer više nisam bila takva. / Nije ti smjela sviti krila / da dočekaš više udaraca, ni djevojčica / ni koja druga kratkotrajna ispraznost.“ (*Čist.*, XXXI, 49–60). Prijekor hoće reći sljedeće: kad je ona preminula, Dante svoju sreću nije smio tražiti ni u udvornoj poeziji ni u filozofiji, nego se trebao posve okrenuti Nebu. Spoznavši svoju krivnju, napustio je udvorno pjesništvo i okrenuo se filozofskoj mudrosti, a onda je ostavio i filozofsku mudrost i slijedio utjelovljenu Mudrost, koja se osobno daruje svakom

čovjeku kao duh i tijelo. U tome se sastoji Danteovo veliko prosvjetljenje i preobraćenje. Pokajanjem i očišćenjem uz Beatricinu pomoć dolazi u nebesa, koja nisu tamo neka bezimena i nepronična svjetlila, nego vječna pasha koju je Krist najavio i obećao: ono što oko nije vidjelo i ono što uho nije čulo. *Raj* pretpostavlja zajedništvo u Bogu sa svima onima s kojima smo živjeli na Zemlji. A čemu ona želja da se o Beatrice kaže ono što ni o jednoj drugoj nije bilo rečeno? Tâ to i nije moglo biti rečeno jer Beatricinu posebnost, njezinu jedinstvenost i neponovljivost kao osobe na sliku i priliku Stvoriteljevu ne može izreći ni ljupko pjesnikovanje ni filozofijsko mudrovanje. U prvom pjevanju *Raja* Dante pjeva o nužnosti naduljuđenja, podizanja ljudskosti na božansku razinu. Za nadilaženje granica čovjekovih mogućnosti prvi put u 70. stihu upotrebljava glagol *trasumanar*: *Trasumanar significar per verba / non si poria; però l'empio basti / a cui esperienza grazia serba* – „Za nadljudsko stanje riječi nema / stog nek je primjer dovoljan da znaju / kojima milost to iskustvo sprema“ (Kombol); „(Izraz) *trasumanar* (uzvisiti se iz ljudske naravi) ne bi se dalo protumačiti riječima, zato neka se zadovolji poredbom (o Glauku) onaj, komu će milost (Božja) dati, da iskusi (takovo prevršenje)“ (Kršnja-vi); „Naduljuđenje se ne bi moglo protumačiti riječima; stoga neka onomu kojemu milost sprema to iskustvo primjer bude dovoljan“ (Petrač). *Trasumanar* dakle nema provjere u riječi; njegovo značenje možemo dokučiti samo iskustvom i zadovoljiti se primjerom. Božanska milost priprema čitatelja da iskusi sličnu preobrazbu, pobožanstvenjenje, kad će uživati u vječnom životu u Bogu s blaženicima. Nitko tko je uronjen u osjetilne stvari ne može to shvatiti i vidjeti. Ljudskim je riječima to nemoguće izraziti. Sv. Toma u svojoj *Summi* piše: „A sposobnost vidjeti Boga ne pripada stvorenom umu po njegovoj naravi, nego po svjetlu slave koje mu podaruje *stanovitu bogolikost*“ (*S. theol.*, I, 12, 6). U tom glagolu što nadahnjuje cijelo prvo pjevanje *Raja* kao da se sažimaju iznimnost stanja koje se pokazuje u kraljevstvu blaženih i reakcija koju takav prijelaz izaziva u Danteovu duhu: zapravo *trasumanar* znači „ići od ljudskosti na viši stupanj, koji može biti samo Bog“. Pjev o transhumanizaciji, zajedništvu Boga i čovjeka u vječnosti, izmiče čovjekovu iskustvu. Dante je toga više nego svjestan, no svojom pjesničkom intuicijom i vlastitom vjeronom pokušava nazreti i dočarati ono „što oko ne vidje, i uho ne ču, i u srce čovječje ne uđe“, ono što „pripravi Bog onima koji ga ljube“ (1 Kor 2, 9). Zreti Božje lice u zajedništvu i pashi s onima s kojima smo živjeli, u tome Dante vidi svrhu svojega zemaljskog života kao predokusa kraljevstva Božjega

koje je već tu, ali ne još. U zadnjem pjevanju *Raja* Danteu se ukazuje Sveto Trojstvo, tri božanske osobe, Otac, Sin i Duh Sveti; pjesnik iskušava svojim pogledom vidjeti, što je ljudskim silama nemoguće, posve novu stvarnost: Vječno Svjetlo koje se predstavlja u trima krugovima: „O, vječna svjetlosti koja sama u sebi počivaš, / sama sebe pojmiš i sama sebe razumiješ, / i pojmivši se ljubiš i smiješiš se“ (*Raj*, XXXIII, 124–126), a u središnjem krugu Svjetlosti nazire naše ljudsko obličje, lice Isusa Krista; vidi Boga u otajstvu Trojstva i otajstvu Utjelovljenja. Time je ispunjena i njegova velika želja i žudnja da spozna Boga i, spoznavši ga, doživi istinsko blaženstvo, što i jest temeljna svrha čovjekova života. Sâm će Dante u *Poslanici* Cangrandeu della Scali reći da će njegov treći kantik, *Raj*, govoriti o dušama blaženim koje se zatječu u svakome od krugova i da se istinsko blaženstvo sastoji u spoznaji načela istine, kao što se vidi iz Ivanova evanđelja: „Ovo je istinsko blaženstvo, da spoznaju tebe istinskoga Boga“ (Iv 17, 3), i iz Boetija koji u trećoj knjizi djela *O utjesi filozofije piše*: „Svrha je upoznati Tebe“ (III, 9). „Otuda, kako bi se pokazala slava blaženstva u tim dušama, od njih se – kao od onih koji vide cijelu istinu – mnoge stvari traže, koje su i na veliku korist i na veliku radost.“ Uostalom, *Raj* i završava u prvom pokretaču, točki, samu svjetlu, Trojedinom Bogu, koji u Danteovoj viziji ima naše, ljudsko lice, ono lice koje se utjelovilo i postalo čovjekom. Stoga, kako se godina u Firenci računala *ab Incarnatione*, „od Utjelovljenja“, od 25. ožujka, od toga nadnevka *Komedija* i započinje. Jer Dante još u dvama navratima govori o Utjelovljenju, o *admirabile commercium*, „čudesnoj razmjeni“ Boga i čovjeka, kad je Riječ tijelom postala. U *Čistilištu* govori o prizoru Utjelovljenja i kleše ga u kamen: „Anđeo, koji je došao na zemlju s objavom / mira za kojim se već toliko godina uzdisalo, / i koji je nakon duge zabrane otvorio nebo, / pojavio se ovdje pred nama tako / živo isklesan u blagu držanju / da nije izgledao kao šutljivi lik. / Smio bih se zakleti da govori: ‘Ave!’; / jer je tu bila uklesana i ona / koja je okrenula ključ da otvori uzvišenu ljubav; / a svojim držanjem kao da je govorila: / ‘Ecce ancilla Dei’, s takvom jasnoćom / kao lik utisnut u vosku“ (*Čist.*, X, 34–45). Na samom kraju *Raja* potpuno uranja u dubinu otajstva Boga i Ljubavi te spoznaje Trojedinoga Boga i otajstvo Utjelovljenja. Danteu je vjera u stihovima iz *Raja* značila sljedeće: „Evandeoski nauk mnogo mi puta / pečati dušu iz dubine Božje / naravi koju sada dodirujem. / To je počelo, to je iskra / koja se zatim širi u živ plamen / i kao zvijezda na nebu krijesi u meni“ (XXIV, 142–147). Samo se u viđenju Boga i u zajedništvu s Njim srce smiruje kao i sve ljudske

čežnje i žudnje. Dante bi rekao: „U Njegovoj volji naš je mir“ (*Raj*, III, 85), dok će sveti Augustin reći: „Nemirno je moje srce dok se ne smiri u Bogu.“ Naduljuđenje uz Božju milost, Danteov *trasumanar*, nadilaženje ljudskih granica, sažima iznimno stanje koje se prikazuje kraljevstvu blaženih, kako će reći Buti: „prijelaz iz ljudskosti na višu razinu koja može biti samo Bog“. Na temelju toga pojma nastala je cijela *Komedija*, a riječ je zapravo o susretu čovjeka i Boga, susretu kojim je već od Utjelovljenja zamišljena vječna *pasha*, vječna radost i vječni mir. Kako reče papa Ivan Pavao II: „Transhumanizacija. Ovo je bilo Danteovo najveće nastojanje: postupati tako da teret ljudskoga ne uništi ono božansko u nama ni da veličina božanskoga poništi vrijednost ljudskoga. Zbog toga je Pjesnik opravdano čitao svoj osobni ljudski život i onaj cijeloga čovječanstva u teološkom ključu.“ Stoga, ako su u *Paklu*, vječnoj mucu, slikovito prikazana tijela u raznim izopačenostima, gotovo u fotografskim slikama, i ako je u *Paklu* promatrao sav i sâm ljudski jad, u *Čistilištu* promatra čovjeka koji se, u raznim stanjima, nada da će uz ispaštanje postići vječnu blaženost, a u *Raju*, iako se znade reći da je sve apstraktno, nestvarno, teško dokučivo, eterično, ezoterično i svijetlo, ipak su tijela blaženika prepoznatljiva, s licima i pogledima, s osjećajima i promišljanjima. Pjesnik uskrsnuće ne može pojmiti drukčije nego onako kako ga doživljava u stihovima četrnaestoga pjevanja zadnjega kantika: vidio je blaženike, „bijeale halje“, u njihovu potpunom savršenstvu duše i tijela, u njihovu cjelovitu čovječstvu. Oni žele svoja tijela, ali žele i tijela svih onih koje su ljubili prije nego što su, kao uskrsnici, postali vječna plamena svjetla: „Tako mi se i jedan i drugi zbir / učiniše brzi i spremni da reknu ‘Amen!’ / da su očito pokazali želju za mrtvim tijelima; // možda ne samo za sebe, nego i za majkama, / za očevima i drugima koji su im bili dragi / prije nego postadoše vječni plamenovi“ (*Raj*, XIV, 63–66).

VIII.

Znamo da se uvriježilo mišljenje po kojem je prvi dio *Komedije*, *Pakao*, najživlji, pjesnički najuvjerljiviji. Već je u 19. stoljeću istisnuo druge dijelove Danteova spjeva. Imao je prvenstvo u prijevodima i prepjevima, najčešće su se iz njega izdvajale pojedine epizode koje bi potom postale nezaobilazne kao njegove temeljne vrijednosti. No Nikola Tommaseo, vrsni danteolog, o tome je s pravom rekao sljedeće: „Većina se zaustavlja kod *Pakla*; nisu opazili da su ljepote Druge Pjesmarice (*Čistilišta*) češće i novije, Treće ne tako česte ali živ-

lje i, nakon Sv. pisma, najuzvišenije što su ikad umrlim jezikom bile opjevane.“ U suvremenoj danteologiji to je vrlo očito te se danas „treća pjesmarica“, kako kazuje Tommaseo, često ističe kao vrhunac Danteova spjeva. U njoj, u trećoj pjesmarici, u ruži blaženika, u Bogu, nalazi se potpuno i konačno ostvarenje čovjekove punine i svrha Danteova putovanja i putovanja svakog čovjeka.

Božidar Petrač